

Originalni naučni rad

Primljen: 05.06.2024.

Prihvaćen: 17.09.2024.

UDK: 729:316.334.3(497.11 Beograd)

doi: 10.5937/demografija2421053J

SOCIOEKONOMSKA STRATIFIKACIJA I URBANO STANOVANJE U POSTSOCIJALISTIČKOM BEOGRADU

Nikola JOCIĆ

Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd,

e-mail: nikola.jocic@gef.bg.ac.rs

Aljoša BUDOVIĆ

Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd,

e-mail: aljosa.budovic@gef.bg.ac.rs

Ivan RATKAJ

Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd,

e-mail: ivan.ratkaj@gef.bg.ac.rs

Sažetak: U istraživanjima koja se bave pitanjima urbanog razvoja postoji snažna veza između socioekonomskog statusa i uslova stanovanja. Stambeni fond Beograda je heterogen i sadrži, osim novijih građevina, zgrade iz perioda od pre Drugog svetskog rata, naselja iz socijalističkog doba i neformalne građevine na periferiji. Postsocijalistički period karakteriše prelazak na tržišne mehanizme, povećanje udela privatnog vlasništva nad stambenim prostorom, a intenzivna stanogradnja, kao i demografski pritisci, značajno su oblikovali stambeni fond i rezidencijalnu segregaciju u Beogradu. Analiza podataka o obrazovanju i zanimanju stanovnika na nivou statističkih krugova iz prve dve decenije ovog perioda otkriva da socioekonomski status ima tendenciju opadanja od centra grada ka periferiji. Fundamentalne promene u stambenom sektoru, koje su nastupile u decenijama nakon kraha socijalizma, nisu dovele do drastičnog povećanja nivoa rezidencijalne segregacije, iako je evidentiran stabilan trend njegovog rasta.

Ključne reči: stanovanje, rezidencijalna segregacija, socioekonomski status, džentrifikacija, Beograd

Abstract: In urban studies, there is a strong link between socioeconomic status and housing conditions. Belgrade's housing stock is diverse, ranging from recently constructed buildings to pre-World War II structures, socialist-era settlements, and informal constructions on the city's outskirts. The post-socialist period is characterized by the transition to market mechanisms, an increase in the share of private home ownership and intensive housing construction as well as demographic pressure. These factors have significantly influenced the housing stock and residential segregation in Belgrade. An analysis of education and occupation data from the first two decades of this period reveals a trend where socioeconomic status tends to decline from the city centre to the periphery. Despite the fundamental changes in the housing sector, this study suggests that although residential segregation did not increase drastically in the first decades of the post-socialist period, a growing trend is evident.

Keywords: housing, residential segregation, socioeconomic status, gentrification, Belgrade

UVOD

Stambeni fond Beograda odlikuje izražena heterogenost. Stambene celine se jasno razlikuju prema arhitektonsko-urbanističkim karakteristikama koje su u velikoj meri određene istorijskim periodom iz kojeg potiču. Dodatno, značajan deo stambenog fonda izgrađen je bez potrebnih dozvola i pratećih planskih dokumenata.

Kompleksni odnosi na linijama formalno-neformalno¹ i centar-periferija razvijali su se u različitim istorijski određenim kontekstualnim okruženjima i imali su značajan uticaj na savremenu rezidencijalnu segregaciju u Beogradu (Ratkaj et al., 2023). Razumevanje tih odnosa, tj. objašnjenje faktora koji ih oblikuju, važan je istraživački zadatak ovog rada, čija realizacija zahteva pristup koji prepoznaje kontinuitet i diskontinuitet stambenih procesa, politika i praksi, vremensku postojanost i dinamiku izgrađenih struktura. Prostorni okvir ovog istraživanja predstavlja teritorija definisana Generalnim urbanističkim planom Beograda 2021 (Urbanistički zavod Beograda, 2003).

Postsocijalistički period, u početku obeležen građanskim ratovima, raspadom Jugoslavije i međunarodnim embargom, a zatim i, u odnosu na većinu zemalja istočne, centralne i jugoistočne Evrope, zakasnelom tranzicijom ka (neo)liberalnoj ekonomiji i parlamentarnoj demokratiji (Uvalić, 2010), predstavlja kontekstualni i vremenski okvir ovog istraživanja. Osvrt na socijalistički period i njegovo nasleđe je neophodan kako bi se analizirale promene koje su usledile. Tokom postsocijalističkog perioda se intenzivirala socioekonomska stratifikacija stanovništva (Bandelj & Mahutga, 2010; Domański, 2000), koja može imati značajan uticaj na rezidencijalnu segregaciju (Marcinčzak et al., 2013).

¹ U ovom radu se termin neformalnosti koristi kako bi se kako bi se obuhvatile pojave u urbanom prostoru koje često jesu nelegalne, ali se ne mogu svesti isključivo na atribut nelegalnosti. Neformalnost u urbanim praksama može imati različite oblike, od onih kojima se zadovoljavaju osnovne potrebe stanovništva, do oportunističkih praksi (Devlin, 2018; Petrovar, 2003; Zeković et al., 2020). Neformalna naselja se mogu pojaviti u više oblika, od slamova, preko naselja za izbeglice i raseljena lica, do nelegalnih prigradskih naselja sa porodičnim kućama standardnog kvaliteta (Mojović, 2011; Tsenkova et al., 2009). U Srbiji su mnoga neformalna naselja započeta nelegalnim zaposedanjem zemljišta ili nelegalnom gradnjom na zemljištu u vlasništvu, ali se vremenom *de facto* zakonitost individualnih objekata i naselja implicira time što se oni ne ruše, već priključuju na komunalnu infrastrukturu (Tsenkova, 2012). Iako je nelegalna izgradnja jedan od osnovnih elemenata neformalnih naselja, neefikasne institucije (Ratkaj et al., 2023) ili neadekvatne urbane politike i zvanični sistemi urbanog planiranja imaju direktan uticaj na pojavu neformalnih naselja (Žerjav, 2013). Među najvažnijim razlozima za formiranje neformalnih naselja u jugoistočnoj Evropi se navode brza urbanizacija i velike demografske promene uzrokovane ekonomskim i političkim faktorima, ali i želja za poboljšanjem stambene situacije, nespремnost političara, vlasti i institucija da usvoje neophodne reforme, zatim korupcija i nedostatak transparentnosti u pogledu korišćenja zemljišta, izgradnje, izdavanja dozvola i drugih imovinskih pitanja, kao i nepravedno i nerealno visoko oporezivanje imovine (Potsiou, 2014).

Nakon pregleda relevantne literature, objašnjena je metodologija koja je korišćena u ovom radu. Kratko objašnjenje urbanih konteksta koji su uticali na formiranje stambenog fonda u Beogradu, kao i pregled trenutnog stanja stambenog fonda, prethode analizi rezidencijalne segregacije. Fokusirajući se na osnovne procese i kontekstualnosti rezidencijalne segregacije, a ne samo na njenu prostornu manifestaciju, cilj ovog članka je da olakša razumevanje mehanizama koji omogućavaju i oblikuju ovaj urbani fenomen.

PREGLED LITERATURE

Mnogi naučnici, posebno tokom 1990-ih, smatrali su urbane teorije i koncepte nastale na Zapadu globalno validnim i stoga primenljivim na postsocijalističke evropske gradove. Međutim, u akademskim krugovima sve je više pobornika pristupa koji je osetljiviji na lokalni kontekst u istraživanju urbanih sredina, i koji objašnjava specifične lokalne pojave i rezultate, različite od onih koje predlažu suviše uopštene teorije (Maloutas, 2007; Ratkaj & Jocić, 2022). To je umnogome u skladu sa postkolonijalnim pristupom koji promovise kosmopolitski orijentisana istraživanja urbanog prostora koja uzimaju u obzir iskustva gradova širom sveta, naglašavajući njihove kompleksnosti i posebnosti (Sjöberg, 2014; Stenning & Hörschelmann, 2008). Ovaj pristup se, tako, suprotstavlja tezi polarizacije koja pretpostavlja da se socioekonomska polarizacija izazvana globalizacijom nužno ogleda u povećanoj rezidencijalnoj segregaciji (Sassen, 1991). Budući da grupe višeg i nižeg statusa imaju tendenciju da budu izraženije segregirane u poređenju sa grupama srednjeg statusa (Duncan & Duncan, 1955; Marcińczak et al., 2015; Morgan, 1980), teza sugerise da će rast društvene polarizacije rezultirati višim nivoom segregacije (Mollenkopf & Castells, 1992; Sassen, 1991).

Međutim, odnos između društvene polarizacije i rezidencijalne segregacije nije jednoznačan, budući da faktori kao što su socijalni režimi i stambene politike mogu suštinski promeniti univerzalnost efekata tržišnih mehanizama (Hamnett, 1996; Musterd & Ostendorf, 2013). Postoje dokazi da lokalne specifičnosti, poput fragmentiranog urbanog rasta i početne faze džentrifikacije², mogu podsticati mešovitu društvenu strukturu naselja, snižavajući na taj način vrednosti indeksa segregacije u uslovima rastuće društvene polarizacije (Maloutas, 2007).

² Džentrifikacija ima različite pojavne oblike i uključuje različite aktore u zavisnosti od istorijskog i geografskog konteksta u kom se odigrava. Uopšteno, podrazumeva proces tokom kojeg radnička klasa i siromašnije stanovništvo biva zamenjeno srednjom klasom i bogatijim stanovništvom u delovima grada koji se transformišu. Pod uticajem džentrifikacije dolazi do poboljšanja uslova stanovanja i infrastrukture, a ujedno se povećava vrednost imovine i zakupnine (Hammel, 2009). Stoga su stanari nižeg socioekonomskog statusa uglavnom primorani da napuste džentrifikovane oblasti.

Nešto kasnije je i postsocijalistički kontekst uključen u debate o međuzavisnosti društvene polarizacije i rezidencijalne segregacije. Dominantno stanovište zasniva se na ideji da je tokom socijalističke ere glavni urbanistički fokus bio na velikim stambenim blokovima i naseljima koja nisu locirana u istorijskom jezgru, dok su centar grada i periferije sa loše razvijenom infrastrukturom i malom gustom naseljenosti, bili zanemareni (Tammaru, Marcińczak, et al., 2016). Ovakav tip razvoja može se nazvati „socijalističkom suburbanizacijom“ (Slaev et al., 2018). U postsocijalističkom periodu, uz usmeravanje investicija u stara gradska jezgra i periferne prostore, istovremeno sa postepenom degradacijom socijalističkog predgrađa, postoji potencijal da se socioekonomski statusi ovih delova grada približe gradskom proseku, uprkos povećanim društvenim nejednakostima. Ovo je poznato kao „paradoks postsocijalističke segregacije“ (Marcińczak et al., 2013; Sýkora, 2009b), koji se obično smatra privremenom fazom mešanja različitih društvenih grupa koja će se okončati stvaranjem novih obrazaca segregacije (Sýkora, 2009b). Delimično u suprotnosti sa idejom paradoksa postsocijalističke segregacije su rezultati studija koji pokazuju da su u većini gradova centralne, istočne i jugoistočne Evrope pripadnici viših društvenih slojeva već bili koncentrisani u njihovim istorijskim jezgrima tokom socijalizma, dok je stanovništvo nižeg društvenog ranga uglavnom naseljavalo periferne gradske oblasti (Gentile & Sjöberg, 2013; Kovács & Szabó, 2016).

Diverzifikaciju procesa sličnih džentrifikaciji u postsocijalističkom okruženju su dokumentovali i rezimirali Kubeš i Kovač (2020). Ti procesi uključuju pojavu ekskluzivnih naselja zatvorenog tipa kao novog oblika segregacije u postsocijalističkom kontekstu (Hirt & M. Petrović, 2011; Kovács & Hegedüs, 2014), koja ponekad poprimaju oblik vodećih projekata urbane regeneracije (Jocić, 2020; Jocić et al., 2017; Temelová, 2007). U pojedinim urbanim regionima se naziru promene koje odgovaraju početnim fazama suburbanizacije srednjih i viših društvenih slojeva (Leetmaa & Tammaru, 2007; Ouředníček et al., 2016; Timár & Váradi, 2001).

Zajednički odgovor na ozbiljan stambeni deficit koji su evropski gradovi iskusili neposredno posle Drugog svetskog rata pronađen je u izgradnji velikih stambenih naselja izgrađenim po modernističkim principima (Musterd et al., 2009). U bivšim socijalističkim gradovima centralne, istočne i jugoistočne Evrope, ova vrsta stanovanja je imala i snažne ideološke implikacije, jer se smatrala efikasnim sredstvom za suzbijanje individualizma i različitosti u stambenom sektoru, doprinoseći na taj način stvaranju egalitarnog i pravednog društva (Kornai, 1992; M. Petrović, 2004; Sýkora, 2009b).

Relativno dobri uslovi stanovanja u socijalističkim zgradama i njihova velika rasprostranjenost (Gentile & Sjöberg, 2013), kao i nedostatak

adekvatnih alternativa, bili su odgovorni za koncentrisanje viših društvenih slojeva u velikim socijalističkim stambenim naseljima. Uprkos prognozama fizičkog degradiranja ovih naselja i iseljavanja bogatijeg stanovništva nakon kraha socijalizma (Smith, 1996; Sýkora, 2006; Szelenyi, 1996), na njihove različite trajektorije u velikoj meri utiču faktori kao što su period izgradnje i veličina zgrade, socioekonomska struktura stanovništva, održavanje, mikro lokacija itd. (Hess et al., 2018; Kovács et al., 2018; Leetmaa et al., 2018; J. Petrović & Backović, 2019; Vasilevska et al., 2020).

Tradicionalno, neformalnost stambenog sektora se smatra isključivo manifestacijom urbanog rasta u zemljama u razvoju. Međutim, ova perspektiva se postepeno menja prepoznavanjem globalnog dometa ovog urbanog fenomena (Harris, 2018; Shrestha et al., 2021) i njegove zavisnosti od planskih i zakonodavnih sistema koji definišu, te posredno ili neposredno proizvode takve urbane strukture (Roy, 2005). U mnogim socijalističkim zemljama, zbog ograničene efikasnosti njihovih formalnih sistema stambene provizije i planerske prakse, veliki udeo stanovništva, pre svega nižeg socijalnog statusa, bio je prinuđen da pronađe alternativne načine za zadovoljenje svojih stambenih potreba (Hegedüs & Tosics, 1996). Neformalna gradnja nastavljena je i nakon socijalizma, posebno u gradovima jugoistočne Evrope (Hirt, 2012), ne samo zbog siromaštva i neophodnosti iznalaženja stambenog rešenja u tržišnom okruženju, već i zbog neefikasnih i korumpiranih institucija (Ratkaj et al., 2023).

METODOLOGIJA

Socioekonomska stratifikacija, kao predmet proučavanja, već dugo zauzima važno mesto društvenoj geografiji, a istraživanja u ovoj oblasti stvorila su bogatu teorijsko-metodološku osnovu. Socioekonomski status je višedimenzionalni konstrukt koji odražava relativni položaj pojedinca u društvenoj hijerarhiji (Bateman, 2014; Custers & Engbersen, 2022). Tradicionalno se meri indikatorima poput vrste zanimanja, stepena obrazovanja i visine prihoda (Hällsten & Thaning, 2022). Svaka od ovih mera predstavlja specifičnu dimenziju socioekonomskog statusa, a kombinacija više pokazatelja često se koristi u istraživanjima, budući da nijedan pojedinačni indikator ne može u potpunosti odraziti složenost ovog fenomena (Marcinićzak et al., 2015; Tammaru, Musterd, et al., 2016). Prihodi se obično koriste kao pokazatelj ekonomskog kapitala, dok obrazovanje i zanimanje odražavaju kulturni i socijalni kapital (Boterman et al., 2021). Razmatranje samo jednog pokazatelja često se smatra redukovanjem njegove multidimenzionalnosti (Iceland & Wilkes, 2006; Ljunggren & Andersen, 2015), iako postoje studije koje ukazuju na međuzavisnost ovih indikatora. Na primer, obrazovanje služi kao mera „institucionalizovanog“ kulturnog

kapitala, ali ono takođe predstavlja i potencijal za akumulaciju ekonomskog kapitala, jer ukazuje na nivo veština, odnosno ljudski kapital (Custers & Engbersen, 2022). Na osnovu istraživanja uticaja demografskih obeležja na strukturu potrošnje domaćinstava u Srbiji, pa tako i na stanovanje, nedvosmisleno je pokazana pozitivna korelacija između nivoa obrazovanja i visine prihoda domaćinstva, ali i činjenica da obim i struktura potrošnje značajnije koreliraju sa nivoom obrazovanja nego sa samim prihodima (Vasić, 2010).

Ova studija razmatra dve grupe pokazatelja socioekonomskog statusa: nivo obrazovanja i zanimanje stanovništva prema podacima iz popisa 1991. i 2011. godine. Razlozi za izbor ovih pokazatelja su višestruki. Prvo, podaci o prihodima stanovništva se ne prikupljaju u popisima stanovništva, niti su dostupni za manje prostorne jedinice neophodne za intraurbanu analizu socioprostorne stratifikacije. Drugo, metodologija za klasifikaciju zanimanja promenjena je između dva popisa, što otežava direktno poređenje, pa kombinovanje zanimanja i obrazovanja pruža „robustniji“ analitički okvir. Treće, prelazak sa industrijske na ekonomiju zasnovanu na znanju u gradovima (Budović, 2023) povećao je značaj obrazovanja i zanimanja kao pokazatelja socioekonomskog statusa, što je doprinelo rastu prostornih i društvenih nejednakosti. Ova promena rezultirala je koncentracijom visoko plaćenih i nisko plaćenih radnika, kao i rezidencijalnom segregacijom zasnovanom na „novim“ oblicima ljudskog kapitala, izvan prihoda i etničke pripadnosti (Boterman et al., 2021). Konačno, obrazovanje i zanimanje često se koriste kao indikatori u analizi rezidencijalne segregacije u gradovima tokom socijalističkog i postsocijalističkog perioda, što povećava komparativni potencijal ove studije (Logan & Li, 2016; Marcińczak et al., 2013; Marcińczak & Sagan, 2011; Spevec & Bogadi, 2009; Sýkora, 2009a; Tammaru & Leetmaa, 2007).

Kao i u većini drugih studija koje koriste obrazovanje kao indikator socioekonomskog statusa, u našoj analizi populacija sa univerzitetskim obrazovanjem koristi se kao aproksimacija višeg socioekonomskog statusa, dok se populacija sa osnovnim obrazovanjem kao najvišim stepenom obrazovanja i manje obrazovani stanovnici predstavljaju niži socioekonomski status. S obzirom na to da klasifikacije zanimanja iz 1991. godine (Jedinstvene standardne klasifikacije zanimanja - JSKZ) i 2011. godine (Međunarodne standardne klasifikacije zanimanja - MSKZ) nisu u potpunosti uporedive (više u: Radivojević, 2006), koristili smo grupe iz JSKZ koje najpribližnije određuju viši i niži socioekonomski sloj stanovništva definisan prema novoj MSKZ klasifikaciji (Marcińczak et al., 2015). Za viši socioekonomski sloj za 1991. godinu uzete su dve grupe – rukovodeće osoblje i grupa stručnjaka i umetnika. Za 2011. godinu, uzete su grupe rukovodioci, funkcioneri i zakonodavci, kao i stručnjaci i umetnici. Niži socioekonomski

slaj prema klasifikaciji iz 1991. godine čine dve grupe: rudari, industrijski i srodni radnici te radnici u uslugama. Postsocijalističku grupu niskog socioekonomskog sloja za 2011. godinu čine: uslužna trgovačka zanimanja, zanatlije i srodni radnici, rukovaoci mašinama i postrojenjima, monter i vozači, i elementarna zanimanja.

Za potrebe uporedne analize prostornih obrazaca, ovaj rad primenjuje lokacioni koeficijent (LK) za grupe stanovništva kategorizovane prema stepenu obrazovanja i zanimanju prema popisima iz 1991. i 2011. godine. LK se računa po sledećoj jednačini:

$$LK = \frac{\left[\frac{x_i}{t_i} \right]}{\left[\frac{X}{T} \right]}$$

gde je x_i broj ljudi u socioekonomskoj kategoriji X u statističkom krugu i , t_i je ukupna populacija statističkog kruga i , X je ukupan broj članova date kategorije u Beogradu, a T je ukupno stanovništvo Beograda. LK izražava odnos između udela date socioekonomske grupe u okviru statističkog kruga i njenog udela u gradu. LK vrednost 1 pokazuje da je udeo date grupe u okviru statističkog kruga identičan udelu iste grupe na nivou grada. Vrednosti ispod 1 ukazuju na niži, dok iznad 1 na viši nivo koncentracije date grupe u određenom statističkom krugu. Podaci su uzeti na nivou statističkih krugova za teritoriju Generalnog urbanističkog plana Beograda 2021 (Urbanistički zavod Beograda, 2003), koji obuhvata površinu od 778,5 km². Nekoliko statističkih krugova sa manje od 50 stanovnika i bez izražene stambene funkcije isključeno je iz dalje analize kako ne bi uticali na rezultate. Takođe, određeni broj krugova iz 2011. godine agregiran je radi postizanja prostornog poklapanja sa krugovima iz 1991. godine, čime se osigurava uporedivost rezultata. Na osnovu popisnih podataka za statističke krugove autori su kreirali karte koje su prikazane u ovom radu.

BEOGRAD – URBANI KONTEKST

Stambene strukture u Beogradu su nastale kao rezultat različitih procesa koji su se odvijali kroz istoriju grada. Ovi procesi su oblikovani globalnim i lokalnim faktorima, a funkcionisali su u različitim političkim, institucionalnim, ekonomskim i demografskim kontekstualnim sredinama (Ratkaj et al., 2022; 2023).

Srbija, a potom i Jugoslavija, od sticanja nezavisnosti od Otomanskog carstva, pa do kraja 20. veka, prošle su kroz različite političke sisteme. Iz parlamentarne monarhije državno uređenje je transformisano u socijalističku republiku. Tranzicija ka demokratiji i liberalnoj ekonomiji bila

je sporija zbog oružanih sukoba tokom 1990-ih godina, što je uzrokovalo decenijsko kašnjenje u procesu postsocijalističke transformacije. Nedostatak kontinuiteta u političkim sistemima odražavao se i na institucije, koje su ostale nerazvijene, korumpirane i često naklonjene malobrojnoj eliti. Ekonomski razvoj Srbije karakterisale su različite faze, uključujući rani kapitalizam i ranu industrijalizaciju u prvoj polovini 20. veka, socijalističku samoupravnu ekonomiju i kasnije delimično neoliberalni kapitalizam, „državni kapitalizam“ i postindustrijsko ekonomsko restrukturiranje. Ove promene su uticale na strukturu privrede i društva u celini. Beograd je doživeo značajan demografski rast³ od početka 20. veka, do 1990-ih, kada je na širem području grada živelo oko 1,6 miliona ljudi. Ovaj rast je velikim delom rezultat značajnih migracionih talasa, a pogotovo onog izazvanog masovnom industrijalizacijom u socijalističkom periodu. Značajna migraciona kretanja su bila prisutna i 1990-ih, uglavnom zbog ratnih dešavanja na teritoriji bivše Jugoslavije. Od 1991. broj stanovnika u Beogradu ne varira značajno, a snažna emigracija, kao i nizak prirodni priraštaj, anuliraju imigraciju. Na teritoriji definisanoj Generalnim urbanističkim planom Beograda 2021, živi oko 1,4 miliona stanovnika (Urbanistički zavod Beograda, 2016). U periodu validnom za današnji rezidencijalni izgled grada, Beograd se razvijao u kontekstu političke nestabilnosti, hronične ekonomske i institucionalne nerazvijenosti, praćene talasima demografskih pritisaka.

RAZVOJ STAMBENOG FONDA U BEOGRADU

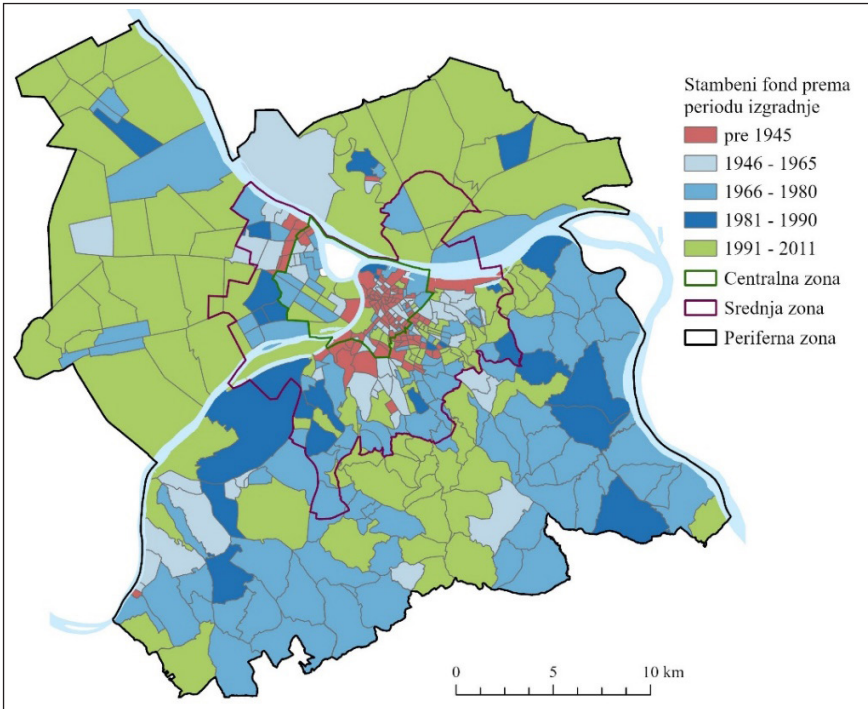
Stambeni fond u Beogradu se prema periodu izgradnje može podeliti u pet kategorija: stambeni fond izgrađen do 1945. godine; stambeni fond izgrađen u periodu od 1946-65. godine; stambeni fond izgrađen u periodu od 1966-80. godine; stambeni fond izgrađen u periodu od 1981-90. godine; stambeni fond izgrađen u periodu od 1991-2011. godine. Na slici 1 su prikazane najzastupljenije kategorije stambenog fonda prema periodu izgradnje po statističkim krugovima. Centralna, srednja i periferna zona koje su takođe prikazane na slici 1 su definisane Generalnim urbanističkim planom Beograda 2021 (Urbanistički zavod Beograda, 2003).

Stambene jedinice izgrađene u periodu pre 1945. godine nalaze se uglavnom u centralnoj zoni. U početku su bile u vlasništvu pripadnika više društvene klase, koji su tu živeli, ali i iznajmljivali stanove drugim

³ Inicijalno centralno područje grada na početku 20. veka zahvata oko 12 km² i nepunih 70 hiljada žitelja, a područje Beogradskog okruga, kao deo budućeg urbanog regiona Beograda, prostire se na 2025 km² i ima 126,1 hiljada stanovnika. U vreme Popisa iz 1971. godine se administrativno područje Beograda se proširilo do današnjih granica od 3222 km² i u tom periodu Beograd postaje milionski grad sa oko 1,2 miliona stanovnika (Vojković et al., 2010).

pripadnicima više klase, kao i srednjoj klasi, uglavnom činovnicima⁴ (Vuksanović-Macura, 2012). Jedna od glavnih karakteristika početne faze socijalističke ere bila je oskudica stambenog prostora. Stambeni fond iz perioda pre 1945. godine je nacionalizovan, a kvalitetniji stanovi su iznajmljeni političkoj eliti i visoko pozicioniranim radnicima u društvenim preduzećima. U tom periodu je bila prisutna i fragmentacija stanova, kako bi se smestio veći broj stanovnika. Stambeni fond izgrađen u periodu od 1946-65. godine uglavnom je popunjavao praznine u centralnoj zoni i unutrašnjim delovima srednje zone. Ozbiljna nestašica stambenog prostora je i dalje bila prisutna na kraju ovog perioda (Selinić, 2005). Slično prethodnom periodu, stanovi u ovim, ranim, socijalističkim zgradama uglavnom su rentirani političkoj eliti i visokokvalifikovanim radnicima u društvenim preduzećima. Period 1966-80 karakteriše masovna izgradnja velikih stambenih naselja, uglavnom u srednjoj gradskoj zoni. Povećanje godišnje izgradnje stanova omogućilo je stambenom fondu iz ovog perioda da zadobije karakteristike socioekonomskog miksa, zahvaljujući heterogenosti stanovništva koji je dobio stanove na korišćenje. Novi Beograd, kao najveći projekat tadašnje vlasti, se u tom periodu posebno istakao kao izuzetan primer modernizma i socijalističkog planiranja. Po lokaciji i veličini se razlikuje od ostalih naselja izgrađenih u ovom periodu, jer je velikim delom smešten u centralnoj zoni. Iako je bio planiran kao centar socijalističke Jugoslavije, zbog stambene tražnje postao je veliko naselje sa izrazitom rezidencijalnom funkcijom (Blagojević, 2012). Stambeni fond izgrađen u periodu od 1981-90. godine uglavnom se nalazi u udaljenijim delovima srednje zone. Ovaj period karakteriše smanjenje socijalističke stanogradnje i društvenog iznajmljivanja, te porast privatnog vlasništva u stambenom sektoru. Planski izgrađeni objekti iz ovog perioda su takođe zadržali elemente socijalistički proklamovanog socioekonomskog miksa. Poslednja kategorija je postsocijalistička, tranziciona kategorija, izgrađena u periodu od 1991-2011. godine. Početak ovog perioda karakteriše masovna privatizacija i deregulacija stambenog fonda (M. Petrović & Milojević, 2014). Novogradnja prodire u sve zone, mada pretežno u centralnu i srednju zonu gde su novi stanovi uglavnom bili rezervisani za bogatije stanovništvo zbog visoke cene stanova u odnosu na visinu zarade. Neformalna gradnja koja zahvata sve gradske zone tokom ovog perioda, posebno se intenzivira u perifernoj zoni.

⁴ Dotrajale i neuslovne zgrade, uglavnom zaostale iz 19. veka, koje su u periodu između dva svetska rata iznajmljivali najsiromašniji delovi stanovništva (Vuksanović-Macura, 2012) uglavnom nisu više deo stambenog fonda u Beogradu i stoga su irelevantne za analizu perioda koji se obrađuje u ovom članku.

Slika 1. Stambeni fond u Beogradu – najzastupljenija kategorija prema periodu izgradnje

STAMBENI FOND I REZIDENCIJALNA SEGREGACIJA U SOCIJALISTIČKOM PERIODU

Jedna od specifičnih intervencija nove socijalističke vlade u Beogradu, kao i u mnogim drugim gradovima centralne, istočne i jugoistočne Evrope, bila je nacionalizacija stambenog sektora (Szelenyi, 1989). Iako je izgledala kao korak ka univerzalnom pristupu stambenim prostorima, ova državna intervencija je zapravo reflektovala složene društvene i ekonomske okolnosti. Nacionalizacija je ograničila privatno vlasništvo na dva stana po osobi (Le Normand, 2006), stvarajući početni javni fond za iznajmljivanje stambenog prostora. Međutim, rezultati nisu imali egalitarni karakter kako je to bilo planirano (Hirt & Petrović, 2010). Dok su visokokvalitetne zgrade u centru grada i vile na Dedinju i Senjaku postale dostupne samo odabranim pripadnicima višeg socioekonomskog sloja i novoformiranoj nomenklaturi, mnogi pripadnici radničke klase, posebno iz privatnog sektora, suočili su se sa izazovima pristupa formalnim socijalističkim stambenim jedinicama.

Diskriminacija je bila očigledna, jer su privilegovani imali značajnu prednost u pristupu javnom stanovanju (Le Normand, 2014; M. Petrović, 2004). Osim toga, urbana struktura se promenila sa izgradnjom velikih stambenih naselja, poput Novog Beograda. Nejednakost je ostala vidljiva čak i u ovim naseljima koja su građena sa idejom promocije egalitarizma. Dok su političke elite i visokopozicionirani službenici iz javnog sektora naseljavali stanove na atraktivnijim lokacijama, mnogi su ostali uskraćeni za pristup stanovima u infrastruktorno dobro opremljenim delovima grada (Ratkaj et al., 2022).

Socijalistička stambena politika dovela je do složene mreže socioekonomskih zajednica. Dok su neki delovi grada postali „elitni“ zahvaljujući značajnoj koncentraciji više socioekonomske klase, drugi delovi su ostali zarobljeni u neprosperitetnoj razvojnoj trajektoriji definisanoj neformalnom stambenom izgradnjom. Stoga, ova raznolikost urbanog razvoja nije samo odraz političkih odluka, već i dubokih socijalnih podela, kao i nasleđenih efekata urbanih konteksta (Ratkaj et al., 2023).

Uprkos nejednakosti u kvalitetu stambenih objekata i socioekonomskim atributima njihovih zakupaca, rezultati socijalističke masovne suburbanizacije bila su socioekonomski mešovita naselja. Ona su stajala kao socioekonomska „tampon zona“ koja je odvajala centar grada, pretežno naseljen pripadnicima viših društvenih slojeva, ali i sa pojedinim lokacijama sa zgradama u propadanju koje su naseljavala lica sa niskim prihodima, na jednoj strani, od periferije, skoro isključivo naseljene stanovništvom sa nižim prihodima i sa karakterističnim neformalnim stanovanjem, na drugoj. Iako neformalno stanovanje u Beogradu vuče korene iz perioda samog početka urbanizacije grada kada su se najsiromašniji delovi stanovništva koncentrisali u perifernim delovima grada ali i u pojedinim slamovima koji su bili centralno locirani (Stojanović, 2008; Vuksanović-Macura, 2018), njegov razvoj se intenzivirao tokom socijalističkog perioda potpomognut demografskim rastom grada i nedovoljnom efikasnošću formalne provizije stanova (M. Petrović, 2004).

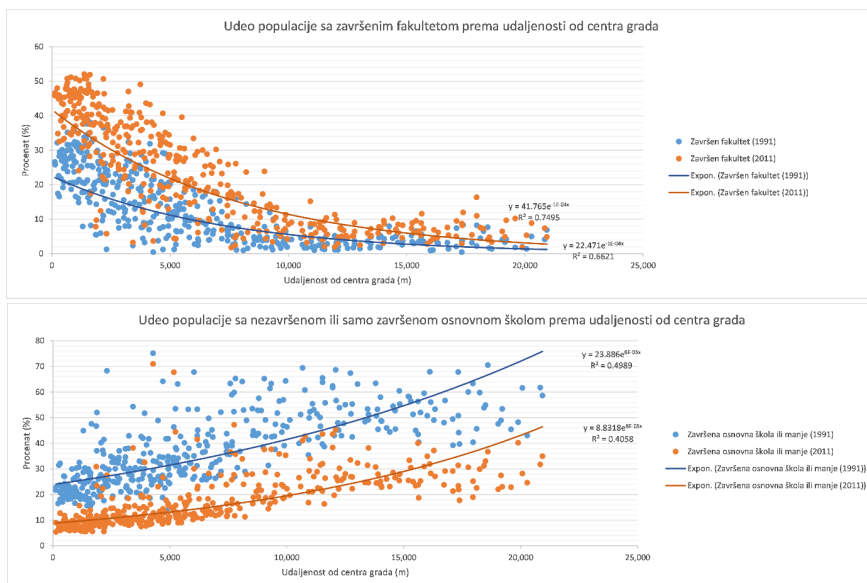
STAMBENI FOND I REZIDENCIJALNA SEGREGACIJA U POSTSOCIJALISTIČKOM PERIODU

Krajem 20. veka, slom socijalizma u Srbiji doveo je do naglih promena u urbanom razvoju. Država se povukla iz stambenog sektora, a „give away“ privatizacija je postala ključna strategija (Damjanović & Gligorijević, 2010), koja je imala za cilj očuvanje socijalnog mira u turbulentnim vremenima. Promena statusa stanara u vlasnike stanova reprodukovala je diferencirane socijalističke privilegije (Nedučin et al., 2021), produbljujući jaz između različitih socijalnih slojeva.

Neformalne prakse predstavljaju kontinuitet sa prošlim vremenom, ali takođe zadobijaju i dramatične razmere. U ovom periodu podrazumevaju pretvaranje zajedničkih prostora u zgradama u stambene ili poslovne jedinice, kao i izgradnju dodatnih spratova (M. Petrović, 2004; Waley, 2011). Pored toga, u širim razmerama, proces bespravne gradnje je zahvatio čitav grad i sve društvene slojeve (Hirt, 2008; Vujović & Petrović, 2007), i uključivao izgradnju luksuznih vila i naselja zatvorenog tipa u pojedinim delovima grada, ali i naselja sa skromnim zgradama i individualnim porodičnim kućama u drugim. Kvantitativno posmatrano, neformalna izgradnja je teže pogodila periferiju Beograda, posebno kao rezultat priliva izbeglica i interno raseljenih lica 1990-ih, od kojih se većina tu nastanila u nedostatku valjane alternative. Suburbanizacija srednje i više socioekonomske klase, nailazi na prepreke zbog velikih infrastrukturnih nedostataka (Vujović & Petrović, 2007).

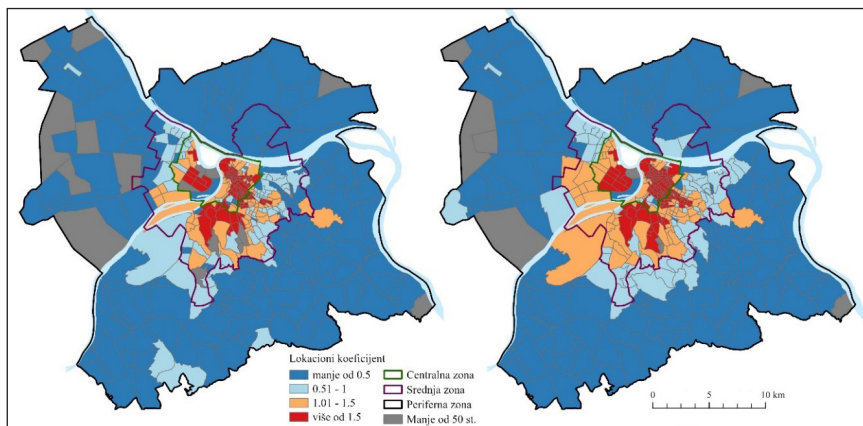
Jedan od ključnih fenomena koji je oblikovao urbani razvoj Beograda poslednjih decenija je proces džentrifikacije. Centralna područja su postala magnet za bogatiju srednju klasu, koja je zauzela urbane džepove koje su nekada naseljavali niži socijalni slojevi. Ovaj „pojas džentrifikacije“ stvoren je rušenjem starih zgrada i izgradnjom luksuznih stambeno-poslovnih kompleksa koji privlače stanovništvo višeg socioekonomskog statusa.

Analiza statističkih podataka za 1991. i 2011. godinu (Slika 2), na osnovu nivoa obrazovanja stanovništva, pokazuje prostornu dimenziju recentne socioekonomske dinamike. Ova dinamika je agregirala rezidencijalnu mobilnost između naselja i endogenu društvenu mobilnost, ili društvenu mobilnost *in situ* populacije (Anderson & Kährlik, 2016; Maloutas, 2004; 2016). Određeni socioekonomski napredak je prisutan na teritoriji celog grada. Međutim, tempo i nivoi napretka, posebno kada je u pitanju visokoobrazovano stanovništvo, su najizraženiji u blizini centra i postepeno uspravaju kako se približavamo periferiji.

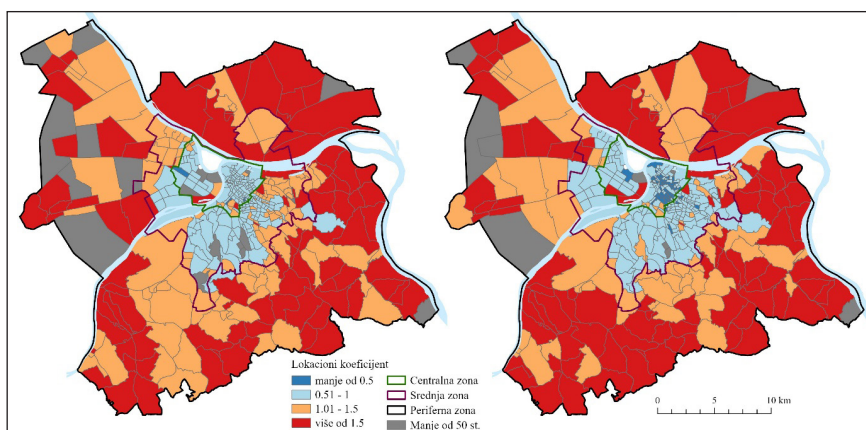

Slika 2. Distribucija populacije sa kompletiranim fakultetskim i maksimalno kompletiranim primarnim obrazovanjem prema udaljenosti od centra Beograda, 1991-2011. godina (Ratkaj et al. 2023)

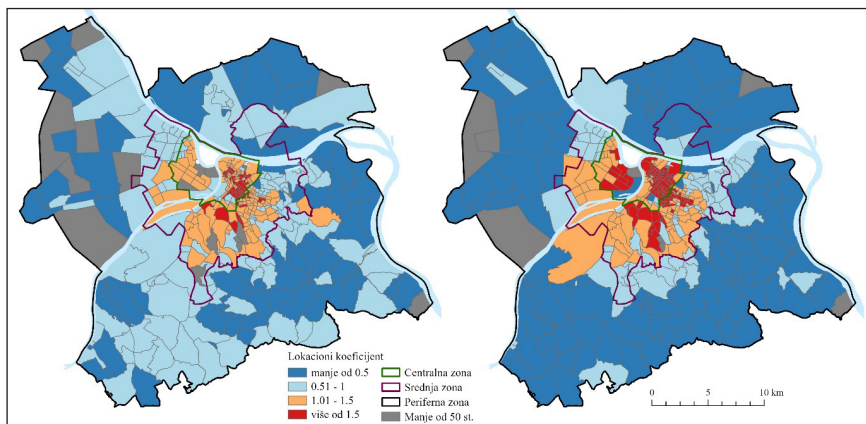
U periodu 1991-2011, oblasti sa LK između 1,01 i 1,50 za populaciju sa univerzitetskom diplomom i menadžere i profesionalce, širile su se prema središnjoj zoni, otprilike do spoljnih granica socijalističkih naselja. Postoje tri područja sa LK višim od 1,50: centar grada, Dedinje sa Senjakom i centralne oblasti Novog Beograda (slika 3, slika 5). Uprkos poboljšanju nivoa obrazovanja, posebno u zoni bliže centru grada, periferno područje je zadržalo niži udeo visokoobrazovanog stanovništva u poređenju sa gradskim prosekom. Slično tome, područja sa udelom stanovništva sa osnovnim stepenom obrazovanja iznad gradskog proseka gotovo isključivo su koncentrisana na urbanoj periferiji (slika 4, slika 6).

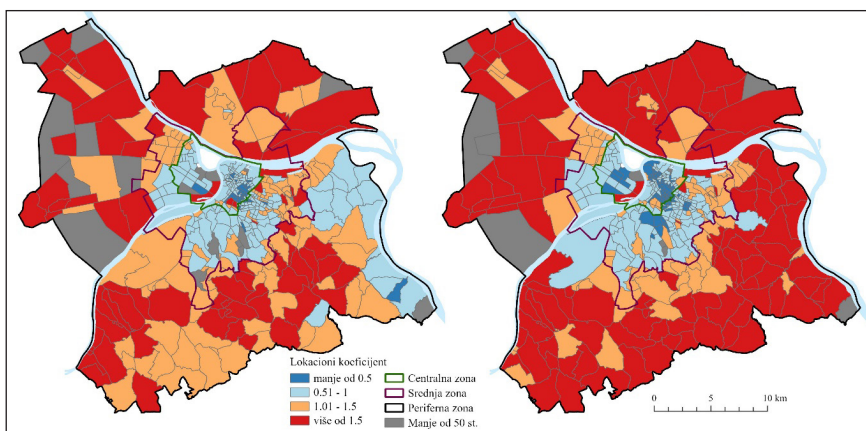
Slika 3. LK za populaciju višeg socioekonomskog statusa prema obrazovanju (levo za 1991. godinu, desno za 2011. godinu)

Slika 4. LK za populaciju nižeg socioekonomskog statusa prema obrazovanju (levo za 1991. godinu, desno za 2011. godinu)

Slika 5. LK za populaciju višeg socioekonomskog statusa prema zanimanju (levo za 1991. godinu, desno za 2011. godinu)

Slika 6. LK za populaciju nižeg socioekonomskog statusa prema zanimanju (levo za 1991. godinu, desno za 2011. godinu)

Učešće stanovništva sa fakultetom u centralnoj zoni je 37,5%, dok je učešće menadžera i profesionalaca skoro 48,5%. S druge strane, udeo stanovništva sa osnovnim obrazovanjem kao najvišim stepenom obrazovanja iznosi 9,8%, dok stanovništvo nižeg socioekonomskog statusa prema zanimanju čini 20,2%. Većina kuća u perifernoj zoni izgrađena je u vreme socijalizma i postsocijalizma, posebno od 1960-ih godina. Socioekonomski status stanovništva u ovoj zoni značajno se razlikuje u odnosu na centralnu zonu. Učešće stanovništva sa fakultetom u perifernoj zoni je 9,5%, a učešće

menadžera i profesionalaca 13,7%. S druge strane, udeo stanovništva sa osnovnim obrazovanjem kao najvišim stepenom obrazovanja iznosi 23,9%, dok stanovništvo nižeg socioekonomskog statusa prema zanimanju čini 55,2%.

Srednja zona okružuje centralno područje i deli ga od socijalno antagonističke periferne zone. U ovoj zoni je većina stambenog fonda izgrađena u okviru velikih socijalističkih stambenih projekata od 1966-90. godine i dom je stanovništva iz različitih socioekonomskih slojeva. Učešće stanovništva sa fakultetom u srednjoj zoni je 24,9%, a udeo stanovništva sa osnovnim obrazovanjem kao najvišim stepenom obrazovanja iznosi 13,6%. Što se tiče zanimanja, struktura u ovoj zoni je prilično ujednačena. Viši sloj u ovoj zoni čini 33,2%, dok niži sloj čini 31,3%.

DISKUSIJA

U svetlu egalitarne ideologije, praćene talasima demografskog pritiska, socijalistički period je pomerio fokus urbanog razvoja Beograda na velika, socioekonomski mešovita naselja, koja bi stajala kao antipod „retrogradnom“, nekadašnjem buržoaskom centru grada. Intenziviranje „socijalističke suburbanizacije“ imalo je bar dve posledice. Prvo, delimično je zapušten centar grada, koji je zbog monocentričnog razvoja i racionalizacije širenja urbane infrastrukture ipak ostao veoma poželjna rezidencijalna zona. Centar grada i bolje locirana i opremljenija prigradska naselja ostala su u rezidencijalnom fokusu stanovništva višeg socioekonomskog statusa. Drugo, zbog inherentnih političkih pristrasnosti i ekonomske neefikasnosti socijalističkog stambenog režima, formalno stanovanje u socijalističkim predgrađima nije eliminisalo neformalne vidove stanovanja, već je posredno podržalo njihov razvoj. Neformalna stambena izgradnja je cvetala na periferiji grada u vreme socijalizma, iz potrebe da se podmire potrebe onih koji su socijalističkom distribucijom stambenog prostora zapostavljeni.

Krajem socijalističkog perioda, centralnu zonu naseljavalo je pretežno stanovništvo višeg socioekonomskog statusa, sa džepovima srednjih i nižih slojeva u skromnijim stambenim objektima i na manje atraktivnim lokacijama, prigradskim pojasom sa socioekonomski mešovitim stanovništvom i periferijom sa pretežno stanovništvom nižeg socioekonomskog statusa. Postsocijalistički stambeni i urbani razvoj oblikovani su u kontekstu povlačenja države iz stambenog sektora i ponovnog uvođenja tržišnih mehanizama, kao i rasta neformalne izgradnje.

Urbani razvoj je prestao da bude fokusiran na određeno područje grada, već je postao fragmentiran, vođen projektnom urbanizacijom prilagođenom interesima investitora (Jocić, 2021). Po logici profita, najskuplji stambeni projekti vezani su za centar grada, dok su jeftiniji prodrli u nekadašnje

socijalističke blokove, ali i na neke periferne lokacije. Uporedo sa projektima legalne stambene izgradnje, nelegalni projekti su uticali i na fizičke i društvene karakteristike Beograda. Ovakve dinamike su istakle dominaciju centra grada kao preferirane rezidencijalne destinacije za stanovništvo višeg socioekonomskog statusa. Nekadašnja socijalistička prigradska područja sa izgradnjom novih zgrada postala su naseljenija višim i srednjim slojevima, iako su još uvek bila socioekonomski izmešana, dok je periferija ostala u urbanističkom smislu nerazvijena i uglavnom naseljena stanovništvom nižeg socioekonomskog sloja. Relativno veći rast udela populacije višeg socioekonomskog statusa u centralnoj u odnosu na perifernu zonu, doprineo je više od jednog veka dugom gradijentu centar-periferija, povećavajući socioekonomsku distancu između ova dva ekstrema, što je značajno drugačije nego što se pretpostavljalo idejom o paradoksu postsocijalističke segregacije.

Novi Beograd predstavlja izuzetak u nekadašnjim socijalističkim velikim stambenim projektima, kojeg su postsocijalistički tržišni mehanizmi promovisali kao veoma skupu rezidencijalnu lokaciju neposredno uz centar grada. Takođe, zbog lokacijskih i urbanističkih komparativnih prednosti, ovo područje je razvijeno u novi poslovni distrikt (Jocić, 2019), komplementaran starom (Jovanović & Ratkaj, 2014).

ZAKLJUČAK

Socijalizam je propagirao ideologiju egalitarizma i pravednijeg društva prostorno oličenog u modernističkim stambenim naseljima velikih razmera koja su postala dom stanovništvu iz različitih delova socioekonomskog spektra i smanjila ukupan nivo segregacije. S druge strane, postsocijalističku rastuću socioekonomsku diferencijaciju prate tržišno vođeni stambeni projekti usmereni na više i srednje slojeve. Međutim, ovi tržišni mehanizmi, kako u socioekonomskoj tako i u stambenoj sferi, još nisu snažnije uticali na stambenu segregaciju u Beogradu.

Zona „socijalističkog predgrađa“ u Beogradu još uvek ima socioekonomski mešovitu populaciju i održava segregaciju na nivou grada nižom nego što bi to tržišna logika sugerisala. Visoka stopa vlasništva nad stambenim prostorom, koja je rezultat privatizacije, smanjuje rezidencijalnu mobilnost stanovništva i doprinosi vremenskoj inerciji socioekonomskih atributa mnogih delova grada.

Pad socioekonomskog statusa stanovništva od centra ka periferiji izražava čvrstu konzistentnost ne samo tokom posmatranog perioda u ovom radu, već i kroz duži istorijski period. Od uspostavljanja ovog obrasca u kasnom 19. veku, on je kontinuirano učvršćivan ekonomskim i političkim mehanizmima. Izražena ekonomska diferencijacija, u tranzicionom periodu,

kao i ona iz perioda pre Drugog svetskog rata, praćene rudimentarnim socijalnim stanovanjem, s jedne, kao i zanemarivanje nezaposlenih i diskriminacija privatnog sektora tokom socijalističkog perioda s druge strane, imali su slične efekte. Urbani džepovi u centralnoj zoni sa dominantnim stanovništvom nižeg socioekonomskog statusa koji su bili prisutni od predratnog perioda, a istrajali kroz socijalističku eru, uskoro će nestati zbog džentrifikacionih procesa.

Fenomen neformalnosti u Beogradu nikada nije iskorenjen i konstantno je pomeran ka periferiji kako je grad rastao. Utvrđena periferna neformalnost, vezana za periferizaciju urbanog siromaštva, je još jedan atribut beogradske rezidencijalne segregacije koji izražava snažnu vremensku doslednost. Tokom postsocijalizma, međutim, neformalno stanovanje je preraslo urbanu periferiju i prodrlo i u centralne delove grada.

Kontekstualna zavisnost obrazaca stambene segregacije aktuelna je istraživačka tema u polju urbanih studija, a posebno za dinamične urbane sredine poput Beograda. Višedimenzionalnost i složenost kontekstualno oblikovanih faktora urbane segregacije u Beogradu tek treba da budu u potpunosti objašnjene. Rezultati popisa iz 2022. godine će upotpuniti bazu podataka o segregaciji i omogućiti dublji uvid u njenu dinamiku u savremenom periodu.

Zahvalnica: Ovaj rad je rezultat istraživanja podržanog od strane Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Broj ugovora 451/03/65/2024-03/200091).

LITERATURA

- Anderson, R., & Kährlik, A. (2016). Widening gaps: Segregation dynamics during two decades of economic and institutional change in Stockholm. In T. Tammaru, S. Marcińczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East Meets West* (pp. 134–155). Routledge.
- Bandelj, N., & Mahutga, M. C. (2010). How Socio-Economic Change Shapes Income Inequality in Post-Socialist Europe. *Social Forces*, 88(5), 2133–2161. <https://doi.org/10.1353/sof.2010.0042>
- Bateman, L. B. (2014). Socioeconomic Status, Measurement. In W. C. Cockerham, R. Dingwall, & S. Quah (Eds.), *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, and Society* (1st ed., pp. 2227–2232). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118410868.wbehibs302>
- Blagojević, L. (2012). The Residence as a Decisive Factor: Modern Housing in the Central Zone of new Belgrad. *Arhitektúra & Urbanizmus*, 46(3–4), 228–249.
- Boterman, W. R., Musterd, S., & Manting, D. (2021). Multiple dimensions of residential segregation. The case of the metropolitan area of Amsterdam. *Urban Geography*, 42(4), 481–506. <https://doi.org/10.1080/02723638.2020.1724439>
- Budović, A. (2023). Urban restructuring and the location dynamics of P-KIBS in postsocialist Belgrade. *Eurasian Geography and Economics*, 1–35. <https://doi.org/10.1080/15387216.2023.2195415>
- Custers, G., & Engbersen, G. (2022). The urban class structure: Class change and spatial divisions from a multidimensional class perspective. *Urban Geography*, 43(6), 917–943. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.1887633>
- Damjanović, M., & Gligorijević, Ž. (Eds.). (2010). *Socijalno stanovanje—Prikaz stambenih politika Srbije i odabranih zemalja Evrope*. PALGO centar.
- Devlin, R. T. (2018). Asking ‘Third World questions’ of First World informality: Using Southern theory to parse needs from desires in an analysis of informal urbanism of the global North. *Planning Theory*, 17(4), 568–587. <https://doi.org/10.1177/1473095217737347>
- Domański, H. (2000). *On the Verge of Convergence: Social Stratification in Eastern Europe*. Central European University Press. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b6v8>
- Duncan, O. D., & Duncan, B. (1955). Residential Distribution and Occupational Stratification. *American Journal of Sociology*, 60(5), 493–503. <https://doi.org/10.1086/221609>
- Gentile, M., & Sjöberg, Ö. (2013). Housing allocation under socialism: The Soviet case revisited. *Post-Soviet Affairs*, 29(2), 173–195. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2013.782685>
- Hällsten, M., & Thaning, M. (2022). Wealth as One of the “Big Four” SES Dimensions in Intergenerational Transmissions. *Social Forces*, 100(4), 1533–1560. <https://doi.org/10.1093/sf/soab080>
- Hammel, D. J. (2009). Gentrification. In *International Encyclopedia of Human Geography* (pp. 360–367). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.01051-8>
- Hamnett, C. (1996). Social Polarisation, Economic Restructuring and Welfare State Regimes. *Urban Studies*, 33(8), 1407–1430. <https://doi.org/10.1080/0042098966727>

- Harris, R. (2018). Modes of Informal Urban Development: A Global Phenomenon. *Journal of Planning Literature*, 33(3), 267–286. <https://doi.org/10.1177/0885412217737340>
- Hegedüs, J., & Tosics, I. (1996). The disintegration of the East European housing model. In D. Clapham, J. Hegedüs, K. Kintrea, I. Tosics, & H. Kay (Eds.), *Housing Privatization in Eastern Europe* (pp. 15–40). Greenwood Press.
- Hess, D. B., Tammaru, T., & van Ham, M. (2018). Lessons Learned from a Pan-European Study of Large Housing Estates: Origin, Trajectories of Change and Future Prospects. In D. B. Hess, T. Tammaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe* (pp. 3–31). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92813-5_1
- Hirt, S. (2008). Landscapes of Postmodernity: Changes in the Built Fabric of Belgrade and Sofia Since the End of Socialism. *Urban Geography*, 29(8), 785–810. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.29.8.785>
- Hirt, S. (2012). *Iron curtains: Gates, suburbs, and privatization of space in the post-socialist city*. Wiley & Sons.
- Hirt, S., & Petrović, M. (2010). The Gates of Belgrade: Safety, Privacy, and New Housing Patterns in the Post-Communist City. *Problems of Post-Communism*, 57(5), 3–19. <https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216570501>
- Hirt, S., & Petrović, M. (2011). The Belgrade Wall: The Proliferation of Gated Housing in the Serbian Capital after Socialism: Gated housing in Belgrade. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35(4), 753–777. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2011.01056.x>
- Iceland, J., & Wilkes, R. (2006). Does Socioeconomic Status Matter? Race, Class, and Residential Segregation. *Social Problems*, 53(2), 248–273. <https://doi.org/10.1525/sp.2006.53.2.248>
- Jocić, N. (2019). *Creative economy in a post-socialist transitional context: Spatial distribution of creative activities and their interrelation with urban milieus in city quarters of Belgrade*. University of Bamberg Press. <https://fis.uni-bamberg.de/handle/uniba/45306>
- Jocić, N. (2020). Culture-Led Urban Development vs. Capital-Led Colonization of Urban Space: Savamala—End of Story? *Urban Science*, 4(3), 35. <https://doi.org/10.3390/urbansci4030035>
- Jocić, N. (2021). Različita lica postsocijalističkog urbanog razvoja: Iskustva iz Beograda [Different Facets Of Post-Socialist Urban Development: Experiences from Belgrade]. *Sophos*, 14, 107–128.
- Jocić, N., Budović, A., & Winkler, A. (2017). Dynamics Behind the Rise of a Creative Space? A Creative Quarter Development in Belgrade. In M. Murzyn-Kupisz & J. Dzialek (Eds.), *The Impact of Artists on Contemporary Urban Development in Europe* (Vol. 123, pp. 121–139). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-53217-2_5
- Jovanović, M., & Ratkaj, I. (2014). Functional Metamorphosis of New Belgrade. *disP - The Planning Review*, 50(4), 54–65. <https://doi.org/10.1080/02513625.2014.1007653>
- Kornai, J. (1992). *The socialist system: The political economy of communism*. Princeton University Press.

- Kovács, Z., Egedy, T., & Szabó, B. (2018). Persistence or Change: Divergent Trajectories of Large Housing Estates in Budapest, Hungary. In D. B. Hess, T. Tammaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe* (pp. 191–214). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92813-5_9
- Kovács, Z., & Hegedüs, G. (2014). Gated communities as new forms of segregation in post-socialist Budapest. *Cities*, 36, 200–209. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.08.004>
- Kovács, Z., & Szabó, B. (2016). Urban restructuring and changing patterns of socio-economic segregation in Budapest. In T. Tammaru, S. Marcińczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East Meets West* (pp. 262–284). Routledge.
- Kubeš, J., & Kovács, Z. (2020). The kaleidoscope of gentrification in post-socialist cities. *Urban Studies*, 57(13), 2591–2611. <https://doi.org/10.1177/0042098019889257>
- Le Normand, B. (2006). Make No Little Plan: Modernist Projects and Spontaneous Growth in Belgrade, 1945–1967. *East Central Europe*, 33(1–2), 243–267.
- Le Normand, B. (2014). *Designing Tito's capital: Urban planning, modernism, and socialism*. University of Pittsburgh Press.
- Leetmaa, K., Holvandum, J., Mägi, K., & Kährik, A. (2018). Population Shifts and Urban Policies in Housing Estates of Tallinn, Estonia. In D. B. Hess, T. Tammaru, & M. van Ham (Eds.), *Housing Estates in Europe* (pp. 389–412). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92813-5_17
- Leetmaa, K., & Tammaru, T. (2007). Suburbanization in countries in transition: Destinations of suburbanizers in the tallinn metropolitan area. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 89(2), 127–146. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0467.2007.00244.x>
- Ljunggren, J., & Andersen, P. L. (2015). Vertical and Horizontal Segregation: Spatial Class Divisions in Oslo, 1970–2003. *International Journal of Urban and Regional Research*, 39(2), 305–322. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12167>
- Logan, J. R., & Li, L. (2016). The impact of housing tenure on residential segregation in Beijing, China. In K. Fujita & T. Maloutas (Eds.), *Residential Segregation in Comparative Perspective* (0 ed., pp. 69–87). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315605661>
- Maloutas, T. (2004). Segregation and Residential Mobility: Spatially Entrapped Social Mobility and Its Impact on Segregation in Athens. *European Urban and Regional Studies*, 11(3), 195–211. <https://doi.org/10.1177/0969776404041422>
- Maloutas, T. (2007). Segregation, Social Polarization and Immigration in Athens during the 1990s: Theoretical Expectations and Contextual Difference: Segregation, social polarization and immigration in Athens. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(4), 733–758. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2007.00760.x>
- Maloutas, T. (2016). Socio-economic segregation in Athens at the beginning of the twenty-first century. In T. Tammaru, S. Marcińczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities. East meets West* (pp. 156–185). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Marcińczak, S., Gentile, M., & Stępnia, M. (2013). Paradoxes of (Post)Socialist Segregation: Metropolitan Sociospatial Divisions Under Socialism and After In Poland. *Urban Geography*, 34(3), 327–352. <https://doi.org/10.1080/02723638.2013.778667>

- Marcińczak, S., & Sagan, I. (2011). The Socio-spatial Restructuring of Łódź, Poland. *Urban Studies*, 48(9), 1789–1809. <https://doi.org/10.1177/0042098010379276>
- Marcińczak, S., Tammaru, T., Novák, J., Gentile, M., Kovács, Z., Temelová, J., Valatka, V., Kährlik, A., & Szabó, B. (2015). Patterns of Socioeconomic Segregation in the Capital Cities of Fast-Track Reforming Postsocialist Countries. *Annals of the Association of American Geographers*, 105(1), 183–202. <https://doi.org/10.1080/00045608.2014.968977>
- Mojović, Đ. (2011). *Izazovi regularizacije neformalnih naselja u jugoistočnoj Evropi: Pregled relevantnih zakona i prakse iz oblasti urbanističkog planiranja i legalizacije*. NALAS.
- Mollenkopf, J. H., & Castells, M. (Eds.). (1992). *Dual city: Restructuring New York* (1. paperback ed). Sage Foundation.
- Morgan, B. S. (1980). Occupational Segregation in Metropolitan Areas in the United States, 1970. *Urban Studies*, 17(1), 63–69. <https://doi.org/10.1080/00420988020080071>
- Musterd, S., & Ostendorf, W. (Eds.). (2013). *Urban Segregation and the Welfare State* (0 ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203448533>
- Musterd, S., van Kempen, R., & Rowlands, R. (2009). Mass Housing Estates on Different Tracks: An Introduction to the Book. In R. Rowlands, S. Musterd, & R. van Kempen (Eds.), *Mass Housing in Europe* (pp. 1–19). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1057/9780230274723_1
- Nedučin, D., Krklješ, M., & Perović, S. K. (2021). Demolition-Based Urban Regeneration from a Post-Socialist Perspective: Case Study of a Neighborhood in Novi Sad, Serbia. *Sustainability*, 13(18), 10430. <https://doi.org/10.3390/su131810430>
- Ouředníček, M., Pospíšilová, L., Špačková, P., Zuzana, K., & Jakub, N. (2016). The velvet and mild: Socio-spatial differentiation in Prague after transition. In T. Tammaru, S. Marcińczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East Meets West* (pp. 261–286). Routledge.
- Petrovar, K. (2003). *Urbana sociologija: Naši gradovi između države i građanina*. Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Petrović, J., & Backović, V. (Eds.). (2019). *Experiencing Postsocialist Capitalism: Urban Changes and Challenges in Serbia*. Institute for Sociological Research.
- Petrović, M. (2004). *Sociologija stanovanja: Stambena politika: Izazovi i mogućnosti [Sociology of Housing, Housing Policy: Challenges and Possibilities]*. Institut za sociološka istraživanja.
- Petrović, M., & Milojević, M. (2014). Reafirmacija susedstva kroz prostorne prakse regulisanja poželjne prostorne i društvene distanciranosti. *Sociologija i Prostor*, 52(2), 167–185. <https://doi.org/10.5673/sip.52.2.3>
- Potsiou, C. (2014). Policies for formalization of informal development: Recent experience from southeastern Europe. *Land Use Policy*, 36, 33–46. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2013.07.010>
- Radivojević, B. (2006). Ekonomske strukture stanovništva Srbije. In G. Penev (Ed.), *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema Popisu 2002. Godine* (pp. 223–249). Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.

- Ratkaj, I., Budović, A., & Jocić, N. (2022). Patterns of small-scale residential segregation in the centre of Belgrade. In T. Maloutas & N. Karadimitriou (Eds.), *Vertical Cities. Micro-segregation, Social Mix and Urban Housing Markets* (pp. 204–219). Edward Elgar Publishing.
- Ratkaj, I., & Jocić, N. (2022). Urban theories in a post-socialist context. *Glasnik Srpskog Geografskog Društva*, 102(2), 35–44. <https://doi.org/10.2298/GSGD2202035R>
- Ratkaj, I., Jocić, N., & Budović, A. (2023). Residential segregation in a radically changing urban context: Experiences from Belgrade. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 1–22. <https://doi.org/10.1080/04353684.2023.2226159>
- Roy, A. (2005). Urban Informality: Toward an Epistemology of Planning. *Journal of the American Planning Association*, 71(2), 147–158. <https://doi.org/10.1080/01944360508976689>
- Sassen, S. (1991). *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press.
- Selinić, S. (2005). Urbanizacija socijalističkog Beograda: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970 == The Process of Urbanisation of Socialist Belgrade. The Historical View of Some Aspects of Belgrade Urbanisation 1945–1970. *Tokovi Istorije*, 3–4, 182–204.
- Shrestha, P., Gurran, N., & Maalsen, S. (2021). Informal housing practices. *International Journal of Housing Policy*, 21(2), 157–168. <https://doi.org/10.1080/19491247.2021.1893982>
- Sjöberg, Ö. (2014). Cases onto themselves? Theory and research on ex-socialist urban environments. *Geografie*, 119(4), 299–319. <https://doi.org/10.37040/geografie2014119040299>
- Slaev, A. D., Nedović-Budić, Z., Krunić, N., Petrić, J., & Daskalova, D. (2018). Suburbanization and sprawl in post-socialist Belgrade and Sofia. *European Planning Studies*, 26(7), 1389–1412. <https://doi.org/10.1080/09654313.2018.1465530>
- Smith, D. M. (1996). The socialist city. In G. Andrusz, M. Harlow, & I. Szelenyi (Eds.), *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 70–99). Blackwell.
- Spevec, D., & Bogadi, S. K. (2009). Croatian Cities Under Transformation: New Tendencies in Housing and Segregation. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 100(4), 454–468. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2009.00552.x>
- Stenning, A., & Hörschelmann, K. (2008). History, Geography and Difference in the Post-socialist World: Or, Do We Still Need Post-Socialism? *Antipode*, 40(2), 312–335. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2008.00593.x>
- Stojanović, D. (2008). *Kaldrma i asfalt: Urbanizacija i evropeizacija Beograda; 1890-1914*. Udruženje za društvenu istoriju.
- Sýkora, L. (2006). Urban Development, Policy and Planning in the Czech Republic and Prague. In U. Altrock, S. Güntner, & D. Peters (Eds.), *Spatial Planning and Urban Development in the New EU Member States* (0 ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315242675>
- Sýkora, L. (2009a). New socio-spatial formations: Places of residential segregation and separation in Czechia. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 100(4), 417–435. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2009.00550.x>

- Sýkora, L. (2009b). Post-Socialist Cities. In R. Kitchin & N. Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography* (pp. 387–395). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.01072-5>
- Szelenyi, I. (1989). Housing policy in the emergent socialist mixed economy of Eastern Europe. *Housing Studies*, 4(3), 167–176. <https://doi.org/10.1080/02673038908720657>
- Szelenyi, I. (1996). Cities under socialism—And after. In G. Andrusz, M. Harloe, & I. Szelenyi (Eds.), *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 286–317). Blackwell.
- Tammaru, T., & Leetmaa, K. (2007). Suburbanisation in relation to education in the Tallinn metropolitan area. *Population, Space and Place*, 13(4), 279–292. <https://doi.org/10.1002/psp.444>
- Tammaru, T., Marcińczak, S., van Ham, M., & Musterd, S. (Eds.). (2016). *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East Meets West*. Routledge.
- Tammaru, T., Musterd, S., van Ham, M., & Marcińczak, S. (2016). A multi-factor approach to understanding socio-economic segregation in European capital cities. In T. Tammaru, S. Marcińczak, M. van Ham, & S. Musterd (Eds.), *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East Meets West* (pp. 1–29). Routledge.
- Temelová, J. (2007). Flagship developments and the physical upgrading of the post-socialist inner city: The golden angel project in prague. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 89(2), 169–181. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0467.2007.00246.x>
- Timár, J., & Váradi, M. M. (2001). The Uneven Development of Suburbanization during Transition in Hungary. *European Urban and Regional Studies*, 8(4), 349–360. <https://doi.org/10.1177/096977640100800407>
- Tsenkova, S. (2012). Urban planning and informal cities in Southeast Europe. *Journal of Architectural and Planning Research*, 29(4), 292–305.
- Tsenkova, S., Potsou, C., & Badina, A. (2009). *Self-made cities*. UN Economic Commission. Urbanistički zavod Beograda. (2003). *Generalni plan Beograda 2021 [Master Plan of Belgrade 2021]* (Vol. 27). Službeni list grada Beograda.
- Urbanistički zavod Beograda. (2016). Generalni urbanistički plan Beograda. *Službeni List Grada Beograda*, 11(16).
- Uvalic, M. (2010). Serbia on the Eve of Transition. In M. Uvalic, *Serbia's Transition* (pp. 14–44). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1057/9780230281745_2
- Vasić, P. (2010). *Uticao izabranih demografskih obeležja na strukturu potrošnje domaćinstava u Srbiji* [Magistarski rad]. Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet.
- Vasilevska, L., Zivkovic, J., Vasilevska, M., & Lalovic, K. (2020). Revealing the relationship between city size and spatial transformation of large housing estates in post-socialist Serbia. *Journal of Housing and the Built Environment*, 35(4), 1099–1121. <https://doi.org/10.1007/s10901-020-09734-8>
- Vojković, G., Miletić, R., & Miljanović, D. (2010). Savremeni demografsko-ekonomski procesi u prostoru beogradske aglomeracije. *Glasnik Srpskog Geografskog Društva*, 90(1), 215–235.

- Vujović, S., & Petrović, M. (2007). Belgrade's post-socialist urban evolution: Reflections by the actors in the development process. In K. Stanilov (Ed.), *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (Vol. 92, pp. 361–383). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6053-3_18
- Vuksanović-Macura, Z. (2012). Rentijerski stanovi za siromašne Beograđane, 1919-1941 == Rental apartments for the poor citizens of Belgrade, 1919-1941. *Zbornik Muzeja Primenjene Umetnosti*, 8, 77–86.
- Vuksanović-Macura, Z. (2018). *Life on the Edge: Housing of the Poor in Belgrade 1919-1941* (2nd ed.). Orion Art.
- Waley, P. (2011). From modernist to market urbanism: The transformation of New Belgrade. *Planning Perspectives*, 26(2), 209–235. <https://doi.org/10.1080/02665433.2011.550444>
- Zeković, S., Petovar, K., & Nor-Hisham, B. M. S. (2020). The credibility of illegal and informal construction: Assessing legalization policies in Serbia. *Cities*, 97, 102548. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.102548>
- Žerjav, B. (2013). *Studija o mogućnostima finansiranja urbane infrastrukture kroz zahvatanje dodatne vrednosti nekretnina (value capture) u Srbiji: Pregled i pouke internacionalnih iskustava*. Stalna konferencija gradova i opština (SKGO).

SOCIOECONOMIC STRATIFICATION AND URBAN HOUSING IN THE POSTSOCIALIST BELGRADE

Nikola JOCIĆ
Aljoša BUDOVIĆ
Ivan RATKAJ

SUMMARY

Socialism introduced the ideology of egalitarianism and aimed to create a fairer society, which was spatially embodied in large-scale modernist housing estates. These estates housed populations from various socioeconomic backgrounds, reducing overall segregation. However, in the post-socialist period, growing socioeconomic differentiation has led to market-driven housing projects primarily targeting the upper and middle classes. Despite these market mechanisms, both in the socioeconomic and housing spheres, residential segregation in Belgrade has not yet significantly increased. The “socialist suburb” zone in Belgrade still maintains a socioeconomically mixed population and keeps city-wide segregation lower than market dynamics might suggest. The high rate of homeownership, as a result of privatization, reduces residential mobility and contributes to the stability of the socioeconomic attributes of many parts of the city over time. The decline in socioeconomic status from the city centre to the periphery reflects a consistent pattern not only in the observed period but also throughout a longer historical timeframe. This pattern, established in the late 19th century, has been reinforced by various economic and political mechanisms. Pronounced economic differentiation during the transition period, as well as prior to World War II, coupled with rudimentary social housing and the neglect of the unemployed, created similar effects. Urban areas in the central zone with a predominantly lower socioeconomic status, which existed before the war and persisted through the socialist era, are now being displaced by gentrification processes. The phenomenon of informality in Belgrade was never completely eradicated; instead, it was continuously pushed to the periphery as the city expanded. Established peripheral informality, associated with urban poverty, remains a significant aspect of Belgrade’s residential segregation with strong temporal consistency. However, in the post-socialist period, informal housing has started to extend beyond the periphery and into central areas. The contextual dependence of residential segregation patterns is an ongoing research topic in urban studies, particularly for dynamic urban environments like Belgrade.

Keywords: housing, residential segregation, socioeconomic status, gentrification, Belgrade